

О. Л. Мартенко, професор
кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх
справ, кандидат юридичних наук,
доцент

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

Розглянуто взаємодію об'єктивних і суб'єктивних чинників у детермінації злочинної поведінки. Визначено елементи психологічного механізму злочинної поведінки. У контексті різних підходів проаналізовано властивості особистості злочинця, зокрема його ставлення до результатів злочину, потреби, інтереси, мотиви, мету (цілі) учинення злочину, особливості використання або цілеспрямованого створення злочинцем конкретної ситуації.

Ключові слова: злочинна поведінка; механізм злочинної поведінки; самодетермінація; особистість злочинця; учинок; мотив; стимул; юридична психологія.

Узагальнення наявних монографічних досліджень із юридичної психології дозволяє стверджувати, що взаємодія об'єктивних та суб'єктивних чинників у детермінації злочинної поведінки реалізується у психологічному механізмі конкретного вчинку (злочинного діяння або бездіяльності), а його складовими елементами є властивості особистості злочинця та його ставлення до результатів злочину, потреби, інтереси, мотиви, мета (цілі) вчинення злочину, а також особливості використання злочинцем конкретної ситуації чи її цілеспрямоване створення. При цьому злочинний характер діяння (бездіяльності) обумовлюється не особливостями самого психологічного механізму його вчинення, відмінного від механізму правомірної поведінки, а дефектами окремих ланок цього механізму, які сформувалися на різних стадіях його функціонування.

Загальноприйнятою є теза, що детермінація злочинної поведінки – завжди складна взаємодія об'єктивних та суб'єктивних чинників [1; 2]. Крайнім випадком, що визначається впливом зовнішніх умов, слід визнати таку об'єктивну ситуацію, яка здатна спричинити злочинні наслідки при відсутності антисуспільної спрямованості особи (ст. 36, 38, 39, 41 КК України).

Позбавлення життя в стані необхідної оборони не тягне за собою кримінальної відповідальності саме тому, що причиною зовнішньо суспільно небезпечних, а насправді соціально корисних дій стала сама ситуація, яка не залишає інших можливостей, як позбавити життя самого нападника.

З іншого боку, причиною протиправної поведінки може бути також сама особистість, а точніше – її індивідуально-психологічні особливості, що достатньо жорстко зумовлюють певний варіант вибору альтернативи та прийняття рішення про вчинення злочину в соціально нейтральній ситуації або ж за умови цілеспрямованого створення криміногенної ситуації самою особою. У цих випадках йдеться про самодетермінацію злочину.

Відразу зазначимо, що остання теза є однією з найбільш дискусійних у юридико-психологічній та кримінологічній літературі, причому ця дискусійність значною мірою породжується різними науковими підходами до трактування поняття «особистість злочинця». Ми заперечуємо можливість безпосереднього впливу на злочинну поведінку біологічних чинників (теорія «вродженого злочинця») і спроби пояснити вчинення злочину самим існуванням злочинності: «наявні окремі факти вчинення злочину заради його самого, незалежно від результату, заради самого процесу здійснення злочинних дій» [3, с. 206]. Витоки самодетермінації слід шукати саме в індивідуально-психологічних особливостях суб'єкта злочину.

Така думка не є новою в юридико-психологічній літературі. Ще В.М. Бехтерев в роботі «Про експериментально-психологічне вивчення злочинців» (1902 р.) писав: «Чим більше ми заглиблюємося в вивчення злочинних осіб, тим більше переконаємося в складності тих психічних і моральних умов, що лежать в основі злочинності. Вже один факт, що ми досі не можемо домовитися відносно різних категорій злочинних осіб, вказує на особливу складність психічної основи злочину. Факт цей пояснюється тим, що в такій справі, як злочин, відображається вся особистість суб'єкта і більше того, вся його психофізична організація, причому в одних випадках в основі злочину лежить особлива рухливість почуттєвої сфери, її надзвичайна подразливість та імпульсивність, це так звані злочинці з пристрасті, в інших випадках злочинність в своїй основі має природний недолік чуттєвої сфери, який

проявляється у недорозвиненості моральних почуттів, завдяки чому злочинці цієї категорії вчиняють звичайно злочини з завчасно обдуманим наміром, заради потреб своєї натури без великого зусилля, це злочинці, позбавлені морального почуття, найчастіше вроджені злочинці, що наближаються до категорії відомої форми *moral insanity* (моральне божевілля), в третій випадках злочини вчиняються через недоліки в інтелектуальній сфері через неможливість оцінки значення прав власності і більше чи менше ясного розрізнення між злом і добром. Це так звані слабоумні злочинці чи душевно хворі злочинці. В четвертих випадках ми маємо злочинців із ослабленою волею через алкоголізм та інші причини, які відрізняються лінощами, нездатністю до систематичної праці і для яких злочин є єдиною можливістю існування. Але всі ці поділи злочинців на ті чи інші категорії, яких пропонувалося і пропонується множина, страждають на велику умовність» [4, с. 203].

С.В. Познишев, підкреслюючи важливість і значення вивчення особистості злочинця для розуміння генезису злочинної поведінки, стверджував, що наявність як умислу, так і необережності свідчить про наявність у суб'єкта чогось такого, що «слугувало корінням цього злочину. ... вина є конкретним настроєм, який склався у людини під впливом двох сил: дії на неї різних подій, що відбуваються в оточуючому середовищі, з одного боку, та її психічної конституції – з іншого. Полягає злочин у тому, що особа вчинила дещо заборонене законом чи не виконала того, що кримінальний закон вимагає, тобто полягає він в караному діянні чи бездіяльності, він завжди є вольовим актом і, як такий, становить собою певну моторну реакцію на одержані індивідом враження» [4, с. 236]. Механізмом такої реакції він вважає вибір із наявних можливостей, в якому проявляється вся «духовна особистість» злочинця з притаманним йому запасом життєвого досвіду, здатністю чи нездатністю передбачати більш-менш віддалене майбутнє, з наявними вольовими навичками та тенденціями до певних типів поведінки. При наявності умислу особа свідомо прогнозує наслідки своєї поведінки (хоча таке уявлення може бути й помилковим) і «одержує дозвіл» свідомості на неї; при вчиненні злочину з необережності такий прогноз відсутній або ж недостатній.

Звичайно, наші уявлення про сутність психічного за минуле століття значно змінилися. Ми вже не оцінюємо вину як настрій, тобто певний емоційний стан; вона є свідомим або ж недостатньо усвідомленим ставленням особи до ймовірних наслідків своєї поведінки. Психічна конституція – надто спрощене трактування складного внутрішнього світу людини, яке до того ж має у С.В. Познишева виражене біологічне забарвлення. Вольова дія не може бути зведена лише до моторної реакції, оскільки передбачає також наявність інтелектуального (боротьба мотивів) та емоційного (переживання) компонентів. Але висновок автора від того не перестає бути вірним по суті: злочинна поведінка є відображенням «духовності» особистості, вибором єдиного з безлічі можливих альтернатив варіантів вирішення ситуації на основі життєвого досвіду, рівня інтелектуального розвитку, наявних установок та стереотипів поведінки.

Сучасні зарубіжні та вітчизняні дослідники (Г. Айзенк, Р. Берон, Ю.М. Антонян, О.В. Наумов, Є.С. Самовичев, С.В. Трофімов та ін.) надають різні переліки типових психологічних рис осіб, які вчиняють, зокрема, насильницькі злочини. До них відносяться висока тривожність та емоційна чутливість, дратливість та образливість, неврівноваженість або, навпаки, ригідність афектів (схильність підозрювати інших, ревності, злобливість, мстивість), яскрава уява, імпульсивність, рішучість, агресивність, жорстокість, недостатній рівень розвитку комунікативних здібностей та самоконтролю тощо. В цьому узагальненому переліку легко побачити певні суперечності, що цілком закономірно, якщо взяти до уваги приналежність зазначених авторів до різних наукових шкіл. Попри це, безсумнівно, що на індивідуально-психологічному рівні відмінності між законослухняними громадянами та злочинцями, а також між різними за антисуспільною спрямованістю категоріями злочинців, існують, і це дозволяє створювати певні їх типології.

Ю.М. Антонян, М.І. Єнікеев та В.Є. Емінов [5], узагальнивши результати обстеження осіб, засуджених за насильницькі злочини, за методиками ММРІ та 16-PF Кеттелла, відокремили серед них сім типів: збудливий, некерований, впертий (наполегливий), активний, демонстративний,

демонстративно-застряваючий, безвольний. Автори відзначають, що у формуванні відповідного типу беруть участь різні чинники: акцентуовані риси характеру, особливості виховання в період формування правосвідомості, конкретні обставини, що передують злочину – провокаційна поведінка майбутньої жертви, очікування оточуючих, які, наприклад, можуть підбурювати убивцю, актуального психічного стану (стан виснаження, збудження, тривоги, страху, образи, алкогольного сп'яніння тощо).

Є.С. Самовичев [6] виділяє серед убивць тих, які пояснюють свій вчинок «справедливим обуренням», імпульсивним гнівом («розлютився, не стримався»); прагненням захистися від агресії («змушений був захищати власне життя»); втратою контролю над собою («був п'яний»). На нашу думку, тут йдеться не про типи (типологію), а про особливості мотивування, більш чи менш щире з'ясування причин такої поведінки для себе та інших.

А.В. Кучера здійснив кримінально-психологічний аналіз убивств на сімейно-побутовому ґрунті – таких, де властивості особистості проявляються найбільш чітко, оскільки даному виду злочинних діянь завжди передують тривалі конфліктні відносини між злочинцем і жертвою [7, с. 354–360]. Одним із пояснювальних механізмів злочинної поведінки він вважає формування феномену психологічного захисту особистості, що допомагає злочинцю «зробити» вбивство прийнятним для себе («проекція», «раціоналізація», «інтелектуалізація» тощо). На його думку, механізми психологічного захисту «працюють» і у випадку вчинення імпульсивного, непередбаченого заздалегідь злочину.

Автор виділяє 4 типи вбивць.

1. Особи, що живуть у зовнішньо сприятливому (легкому) світі й мають простий внутрішній світ, керуються «принципом задоволення» (З. Фрейд), ведуть гедоністичний, споживацький спосіб буття. В них відсутні віддалені цілі (підключаються про задоволення егоїстичних потреб «тут і тепер»), воля долати труднощі не розвинута. Блокування потреб викликає інфантильну реакцію протесту, прагнення зараз же відновити стан задоволення, досягти бажаного і покарати кривдників у будь-який спосіб, не замислюючись про можливі наслідки. Убивство для таких соціально і педагогічно занедбаних,

нерозвинутих осіб – не проблема, воно не викликає жодних переживань. Питома вага таких убивць більш значна, аніж могло б здаватися (близько 40%). Їм не потрібен психологічний захист, оскільки відчуття вини відсутнє, є лише констатація факту.

2. Особи, що існують в несприятливих (тяжких) умовах й мають простий внутрішній світ. Представники цього типу звикли «боротися за життя», виживати. Вони намагаються поводитися раціонально, реалістично, при цьому переживання зосереджені не на інших, а на власній долі («довелося вбити, бо не було іншого виходу», «змушений був убити»).

3. Особи зі складним внутрішнім світом, що живуть у «простому світі». Їхні спроби нейтралізувати конфліктну ситуацію виявляються невдалими через надмірну схильність до «інтелектуалізації», підозрілість, жадібність тощо. Тому й убивства часто мають імпульсивний характер, є яскравим емоційно зарядженим проявом протесту проти «несправедливості». Концентрація переживань в осіб цього типу часто змінюється, коливаючись від самозвинувачень та прагнення самопокарання, аж до самовиправдання та звинувачення жертви. Переживання ці не послідовні і не конструктивні, суперечливі та поверхові.

4. Складноорганізовані особи у складному світі – творчі й відповідальні, серед убивць на сімейно-побутовому практично не зустрічаються. Відомі випадки, коли злочинець згодом, коли злочин вже, всіма забутий, з'являється з повинною, бо не знаходить вагомих аргументів для самовиправдання, не може спокійно жити з таким тягарем на душі.

Таким чином, можна стверджувати, що серед умисних насильницьких злочинців є значна кількість осіб – носіїв однорідних психологічних рис, таких як імпульсивність, агресивність, гіперчутливість до міжособистісної взаємодії, відчуженість, недостатня соціальна адаптованість. Ці особливості можна розглядати як схильність до вчинення злочину, тобто як властивості, що зменшують «криміногенний поріг» особистості. Як зазначає Ю.М. Антонян, «особистість злочинця відрізняється від особистості законотворчої негативним змістом ціннісно-нормативної системи і сталими психологічними особливостями, сполучення яких має криміногенне значення і специфічне саме для злочинців. Ця специфіка їх морально-психологічного образу є одним із чинників вчинення ними злочинів, що зовсім не є

психологізацією причин злочинності, оскільки такі особливості складаються під впливом тих соціальних відносин, у які був включений індивід, тобто мають соціальне походження» [5, с. 29].

Подібну точку зору висловлює О.Р. Ратінов, аргументуючи, що злочинна поведінка завжди є наслідком екстеріоризації ціннісно-нормативної системи особистості. На його думку, юристи не завжди точно трактують психологічні витоки злочинної поведінки: «Запропонована В.М. Кудрявцевим концептуальна схема генезису злочинної поведінки припускає можливість прямої дії життєвої ситуації як безпосередньої причини злочину, без опосередкування її особистісними властивостями суб'єкта. Між тим з психологічної точки зору ситуація – це певне бачення суб'єктом деякого фрагменту дійсності, в якому відбувається його актуальна діяльність. Піддатність ситуації, підкорення ситуативним мотивам – це прояв соціальної незрілості особистості, несталості її ціннісно-нормативної системи» [8, с. 27].

Отже, елементами механізму злочинного діяння є не просто властивості особистості злочинця та його ставлення до результатів злочину, але й особливості використання злочинцем конкретної ситуації чи її цілеспрямоване створення. Відповідно, стадіями злочинного вчинку є формування вказаних перемінних, їх актуалізація в певній ситуації, прийняття поведінкового рішення та його реалізація. При цьому злочинний характер діяння (бездіяльності) обумовлюється не якимось особливим психологічним механізмом його вчинення, відмінного від механізму правомірної поведінки, а дефектами окремих ланок цього механізму, які сформувалися на різних стадіях його функціонування. Такі «відхилення», що надають вчинку соціального значення злочину, можуть стосуватися будь-якого елемента психологічного механізму, однієї чи декількох стадій його функціонування, бути різної тривалості та ступеня усвідомлення.

Чим більш ранні стадії функціонування психологічного механізму вчинення злочину ми аналізуємо, тим більше віддалені вони в часі від самого злочинного діяння, що ускладнює розуміння його справжніх витоків. Найменшою мірою така віддаленість спостерігається стосовно прийняття рішення: тут йдеться про обдумування, підготовку, підшукування

необхідних засобів, очікування зручного моменту чи спеціальне створення ситуації, сприятливої для вчинення злочину. Реалізація рішення у часі повністю співпадає зі злочином, і власне психологічний компонент у ньому представлений мінімально у порівнянні з попередніми стадіями.

Отже, під механізмом вчинення злочину слід розуміти зв'язок і взаємодію зовнішніх чинників об'єктивної дійсності і внутрішньої, психічної активності особи, яка детермінує прийняття рішення та контролює його виконання. Такий механізм, безсумнівно, є динамічним, а не статичним явищем, де всі складові (елементи) знаходяться у взаємодії.

Всі злочини за механізмом їх вчинення можуть бути поділені на два класи – вчинювані в формі простої та складної вольової дії, причому принципова психологічна відмінність між ними полягає у відсутності чи наявності мотиву (як варіант – декількох мотивів, у цьому випадку невід'ємним компонентом складної вольової дії стає боротьба мотивів) [9, с. 446]. Звідси можна зробити висновок, що всі умисні злочини становлять собою складну, необережні (ситуативно-імпульсивні) злочини – просту вольову дію. В останньому випадку домінує значення мають операціональні установки та поведінкові стереотипи особи; при наявності усвідомленого злочинного умислу – слід враховувати комплекс об'єктивно-суб'єктивних взаємозв'язків між окремими компонентами діяння, особливості дозлочинної, злочинної та «післязлочинної» поведінки суб'єкта злочину.

В складній вольовій дії можна виділити етап переддії – визначення мети та її особистісного прийняття. Тут йдеться про первісну ланку усвідомленої поведінки – **вчинок** як одиничну цілеспрямовану дію, взятую в нерозривній єдності суб'єктивних спонукань і соціально значимих наслідків. «Злочин – вольовий акт людської поведінки, що знаходиться під контролем свідомості: вибірковість поведінки стає основою кримінальної відповідальності за його вчинення» [9, с. 205].

Суспільно небезпечна спрямованість особистості злочинця актуалізується при наявності **приводу** – зовнішньої обставини, яка не є самотійною причиною, а лише «розряджає» причину вже наявну. При цьому для вчинення злочину не суть важливо, типовий він чи нетиповий, суттєвий чи незначний, оскільки його характеристика – відображення, насамперед, особливостей

особистості злочинця, його уподобань, соціальної позиції, мотивів і мети злочину. Тому об'єктивна своєрідність ситуації та її суб'єктивний смисл можуть співпадати або ж різнитися.

Залежність прийняття рішення від конкретної життєвої ситуації, в якій виникає привід, її визначальна роль щодо вчинення злочину неодноразово підкреслювалася в кримінологічній та психологічній літературі. Конкретна життєва ситуація проявляється як: а) завдання, що потребує вирішення й вимагає від суб'єкта якихось дій; б) ситуація прийняття рішення; в) умова прийняття рішення; г) чинник, що впливає на прийняття рішення про вчинення злочину.

Більш загальним щодо приводу є поняття «**стимул**», тобто зовнішня необхідність, що є безпосередньою активізуючою ланкою вчинку (раптово виникла небезпечна ситуація, примус, насильство, прохання тощо) і посилює спонукання до дії чи безпосередньо формує її мотивацію. Так, при вчиненні насильницьких злочинів такої особистісний смисл може полягати в захисті «Я» від небажаної інформації загрозливого характеру, внаслідок чого зростає психічна напруженість, загострюються негативні емоції (гнів, страх, агресивність). Наступним кроком є мобілізація найбільш звичних, тобто підсвідомих реакцій та здійснення ризикованих, спрямованих на зовнішній ефект екстремальних дій, які й стають приводом для злочину. Цілі поведінки при цьому визначаються спонтанно, без розгорнутого їх усвідомлення, обумовлюються самою ситуацією. Але така спонтанність – лише зовнішня: від особи залежить, як вона відображає ситуацію та яким чином реагує на неї. Навіть у найбільш критичних ситуаціях адекватно соціалізована людина знаходить прийнятний вихід, тому ніякі «сприятливі умови» злочинної поведінки не виправдовують, вони лише свідчать про рівень суб'єктивної готовності до неї.

Отже, ситуація вчинення злочину – своєрідний особистісний показник соціальної адаптованості індивіда. Коли обставини впливають на формування злочинного умислу, вони виступають як цілеутворюючі механізми поведінки особистості, а не як причинний механізм поведінки.

Слід розрізняти кримінально-правове поняття злочину та кримінологічне поняття злочинної поведінки. Злочин – дія чи бездіяльність, що має об'єктивну та суб'єктивну сторону

відповідного складу і характеризується суспільною небезпечністю. Злочинна поведінка – поняття більш широке, це не тільки суспільно небезпечна і протиправна дія, але й її витoki (мотиви), постановка мети, прийняття рішення та вибір засобів. Якщо спробувати надати її юридико-психологічного визначення, то злочинна поведінка – це мотивовані, цілеспрямовані, свідомі та керовані дії, за допомогою яких досягається певна антисуспільна мета. Мотиви, що спонукають особу до дії, при досягненні мети реалізуються, завдяки чому злочинні дії набувають певного смислу та характеру завершеного складного вольового акту.

На нашу думку, означені складові виходять за межі кримінології, оскільки йдеться про суто психологічні феномени: мотив, мету, прийняття рішення, які в сукупності розкривають причини індивідуального злочинного вчинку. Жоден зовнішній прояв свідомого вчинку, в тому числі – злочину, не відбувається спонтанно: він практично завжди підготовлений більш-менш тривалим періодом формування особистості. Злочинна поведінка є процесом, що розгортається в часі й просторі і складається не лише з дій, що змінюють зовнішнє середовище, але й передуючих їм психологічних явищ та процесів, які визначають генезис злочинного вчинку.

Список використаних джерел

1. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии. О структуре индивидуального преступного поведения / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1968. – 175 с.
2. Тарарухін С. А. Вибрані твори. – Ч. I : Юридична психологія. Мотивація злочинної поведінки. – К. : Вид-во НАВСУ, 2004. – 212 с.
3. Юридична психологія : [підруч.] / за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 1999. – 352 с.
4. Юридическая психология : хрестоматия / сост. : В. В. Романов, Е. В. Романова. – М. : Юристъ, 2000. – 448 с.
5. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследования преступлений / Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. – М. : Юристъ, 1996. – 336 с.

6. Самовичев Е. Г. Убийство: психологические аспекты преступления и наказания [учеб. пособие] / Е. Г. Самовичев. – М. : Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1988. – 50 с.

7. Кучера А. В. Кримінально-психологічний аналіз убивств на сімейно-побутовому ґрунті / А. В. Кучера // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ. – К. : КІВС ; МП Леся, 2002. – С. 354–360.

8. Личность преступника как объект психологического исследования : сб. науч. тр. – М. : Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разрешению мер предупреждения преступлений, 1979. – 178 с.

9. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – Харьков : Изд-во НУВС, 2001. – 640 с.